

У середовищі української національної інтелігенції відбулася диференціація політичних настроїв: одні поставилися вороже до антисталінської опозиції в партії, інші – вітали існування опозиції. Коли опозиція була розгромлена, то інтелігенцію охопив політичний нігілізм, байдужість до політики, за необхідності вона робила вигляд, що підтримує радянську владу. Але це не врятувало її від «великого перелому» 1928–1929 рр., коли класова боротьба загострилася, почалася боротьба з придуманими «шкідництвом», «націоналізмом», інтелігенція зазнала морально-політичних і фізичних переслідувань. Почалася «радянська інтелігенція». Склад, соціальна природа, політичне обличчя повинно було відповідати «диктатурі пролетаріату» – головному класовому принципу того періоду. Інтелігенція повинна була мати класове походження, радянські ідеологічні принципи.

Прагнення створити демократичну державу у 1917–1918 рр. обернулася на перемогу російсько-марксистської утопії, яка мобільно винищила власну значну частину соціокультурної основи, перетворившись на міфореальність. І не останню роль, як не дивно, у цьому зіграла інтелігенція, яку тоталітаризм так ненавидів, і без якої не міг утриматися. Адже саме інтелігенція була носієм і популяризатором ідеології марксистської соціальної утопії. Від якої сама ж у подальшому і постраждала. Інтелігенція, яка прагнула підтримки влади і захисту від неосвіченого народу, виступила структурним елементом імперської соціалістичної будови.

Усього із представників інтелігенції у двох книгах вражень за 1927 р. та 1927–1928 рр. залишили свої записи 83 відвідувача. Найчастіше писали вчителі (48 нотаток) та службовці (12 нотаток). За ними чисельно у порядку убавання ідуть співробітники (5 нотаток), культурмійці (4 нотатки), актори (3 нотатки), по два записи залишили виховательки і

священики, по одній нотатці збереглося від дядя, бібліотекаря, лікаря, секретаря, аспіранта, члена УАН, секретаря РПК.

Учителі усвідомлюють постать Т. Шевченка водночас і як національного «батька», і як радянського «борця», а також ведуть жваву дискусію з питання, який же монумент повинен бути на могилі поета. Свою думку з цього приводу висловлює і вихователька-єврейка (1927 р.).

Відомо, що 1925–1926 рр. було проведено значне скорочення штатів серед службовців. Це спричинило підвищення безробіття в їхньому середовищі і невдоволення владою. Утім у нотатках службовців відсутні будь-які висловлювання на цю тему. Примітно, що хоча чисельно службовці на другому місці після вчителів, але вони доволі інертні у виявах почуттів до Т. Шевченка, а також у самовизначеннях чи то національних, чи соціальних.

Решта нотаток представників «нової» інтелігенції свідчить про те, що інтелігенція із явища загальногуманітарного стала явищем «класовим», прошарком «працівників розумової праці». Вона вже не є носієм тих моральних, етичних традицій, які мала стара інтелігенція. На зміну гуманності, незалежній думці, ініціативності прийшли соціальна байдужість і конформізм. Це відбилось і в ставленні до постаті Тараса Шевченка.

1. Грабовський С. ХХ століття та українська людина. Виклики і відповіді / С. І. Грабовський [Монографія]. – К.: Стило, 2000.
2. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля / Г. В. Касьянов. – К.: Глобус, Вік, Едмонтон: Канадський інститут Українських Студій Альбертського університету, 1992.
3. Книга вражень відвідувачів могили Тараса Шевченка 1927–1928 рр. – Зберігається в фондах Шевченківського національного заповідника (м. Канів). – № КН–21801.
4. Книга вражень відвідувачів могили Тараса Шевченка 1917–1921 рр. – Зберігається в фондах Шевченківського національного заповідника (м. Канів). – № КН–21798.
5. Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наук. думка, 2009.

Ірина Валявко

Спроба реконструкції життєсвіту людини через текст: постать Дмитра Чижевського у спогадах сучасників та архівних матеріалах

У статті зазначається, що одним з важливих завдань дослідників й, зокрема, біографістів є написання робіт, які б поєднували аналіз творчості мислителя з біографічним та історико-культурним контекстами. На цьому тлі важливу роль грають мемуарні та архівні матеріали. З огляду на це Автор, на прикладі постаті Дмитра Чижевського, показує як завдяки споминам розкриваються різні грані особистості і наскільки цей матеріал є цікавим і корисним для біографічного дослідження. Тексти споминів не тільки розширюють і наповнюють новим звучанням сухі біографічні дані, але й відображають особистість в контексті сприйняття інших.

The article denotes, that one of the most essential tasks of researchers, in particular, researchers working with biographies, is writing works that would combine the analysis of thinker's heritage with biographical, historical and cultural contexts. On this background, the important role is played by memoirs and archival materials. According to this, author uses as an example figure of Dmytro Chyzhevsky in order to show how to reveal various facets of personality with the help of memoirs and how such materials may appear to be exciting and useful for the biographical research. These texts not only develop and fill «dry» biographical data with fresh sound, but they also reflect personality through the perception of others.

Розглядаючи постать визначного мислителя, митця або діяча науки, дослідники насамперед звертають увагу на його творчий доробок та наукову спадщину і часто зупиняються на цьому, залишаючи поза увагою особистість досліджуваного та той історичний час, в якому він існував. Безумовно, можна проаналізувати появу окремої ідеї чи концепту у того чи іншого мислителя чи митця або, наприклад, простежити розвиток та зміни ідеї, що проходить крізь різні праці, і, напевно, для цього нам не потрібно використовувати біографічний та архівний матеріал. Приклади такого підходу знайдемо в працях з «історії ідей», історико-філософських нарисах тощо. Проте при дослідженні творчості окремого мислителя велику роль відіграють біографічні факти, що включають в себе навчання, оточення, наукові гуртки та інші впливи, яких міг зазнати

мислитель і які позначились на подальшому розвитку його поглядів. Ці важливі біографічні деталі дають нам можливість глибше зазирнути в «творчу лабораторію» вченого і показати перебіг його думок. Тому, на мою думку, одним із завдань дослідників й, зокрема, біографістів є написання робіт, які б поєднували аналіз творчості мислителя з біографічним та історико-культурним контекстами. Приклади таких праць знайдемо серед жанру інтелектуальної біографії, де становлення особистості мислителя та розвиток його ідей розглядається на історико-біографічному тлі. Щоправда такий підхід вимагає від дослідника детального опрацювання багатьох архівних джерел, що іноді непросто зробити, враховуючи віддаленість або важкодоступність архівних колекцій. Прикладом може слугувати постать Дмитра Івановича Чижевського (1894–

1977) – цікавого й неординарного мислителя, філософа й славіста, що зробив значний внесок в дослідження духовної історії слов'ян, й зокрема, українців. Незважаючи на те, що Дмитро Чижевський вже біля 20 років займає почесне місце в пантеоні видатних українських вчених, його архівні колекції, що зберігаються в Німеччині (в м. Галле та м. Гайдельберзі) й на сьогодні ще маловивчені й маловідомі в Україні. З метою ознайомлення науковців та широкого читачького загалу з архівною спадщиною вченого було підготовлено збірку: «Д. И. Чижевский. Том I. Материалы к биографии (1894–1977)*» («Москва, 2007 р.). Ця збірка складається з 7 частин та додатку, до яких увійшли:

1) автобіографічні та біографічні матеріали (різні за часом автобіографії вченого та його невеличкі спомини, знайдені в архівах);

2) вибрані листи Д. І. Чижевського за період від 1921 до 1976 р., в яких міститься достатньо багато автобіографічного матеріалу;

3) мемуари (до цього розділу увійшло більше 30 текстів споминів, які нам вдалося зібрати у його колег, учнів та друзів) та статті про Дмитра Чижевського, які дотичні до його біографії (ювілейні промови, некрологи тощо);

4) рекомендовані листи, характеристики, відгуки читачів та рецензії на праці Дмитра Чижевського;

5) варіанти доповнень до вищезгаданих розділів;

6) теми лекцій та семінарів, прочитаних Чижевським в різний час і в різних університетах;

7) бібліографія Д. І. Чижевського за період 1912–1994;

8) додаток, до якого увійшли статті Д. Чижевського зібрані під рубрикою «Портрети сучасників».

Всі матеріали, подані в книзі, професійно прокоментовано, крім того, більшість з них публікується вперше. До книги увійшла також збірка цікавих фотографій, серед яких є родинні фото Дмитра Чижевського, знімки зі студентами та колегами, шаржі та замальовки самого Чижевського. Весь цей комплекс документів становить вагомий доробок в дослідженні спадщини Дмитра Чижевського, адже спираючись на архівні першоджерела та спомини сучасників вченого, які становлять важливу частину цієї збірки, ми можемо краще зрозуміти творчий шлях видатного співвітчизника. Зі сторінок споминів та архівних матеріалів перед нами постає дивовижна особистість мислителя та водночас людини, що пройшла непростий життєвий шлях і, незважаючи на різні «життєві колізії», залишилась вірною своїм ідеалам та принципам. На цьому шляху Чижевському значно допомогли особистісні риси та якості, зокрема і його характер, який, як відомо, був достатньо непростим і суперечливим. Проте риси характеру і вдачу вченого важко простежити спираючись лише на його наукову спадщину. І тут дослідникам стане у пригоді широкий комплекс мемуарних матеріалів, що відображають постать Чижевського через особистісне сприйняття його сучасників. Ці тексти дають нам можливість розкрити невідомі, внутрішні грані особистості мислителя, і тому цей матеріал є важливим для біографічного

дослідження. Для підкріплення своєї тези наведу невеликі уривки з текстів споминів, що увійшли до вищезгаданої збірки. Докторантка Чижевського Ольга Давидова-Фогельзанг, згадуючи про свого вчителя, так описує його характер: «Характер Чижевського був неймовірно суперечливим. З одного боку, – чуйність і певна тендітність душі. З другого, – упертість, нетерпимість і горячковість. Недовірливість, дитячі страхи і поряд з цим – цілковита безстрашність, з якою він йшов своїм особливим шляхом, і спокійна впевненість в своєму значенні вченого, що досягнув немалих висот і мав неповторну манеру мислення»** [1, с. 418]. Доктор Вольфганг Буш згадує: «Безумовно, його характер був важким, його поведження зі співробітниками – часто несправедливим, однак разом з тим він досить лояльно відносився до заперечувань, навіть тоді, коли колеги-спеціалісти негативно оцінювали його публікації» [1, с. 406]. Науковий асистент Чижевського, доктор Ханс-Юрген цум Вінкель, який довгі роки працював разом з ним, так характеризує вченого: «Я зустрів його трохи незграбним, з норовом, не без залежності від настрою і свого холеричного темпераменту і звідси – важкопередбачуваним. При всій своїй зовнішній спокійності він був вразливим, позбавленим усіляких ілюзій і навіть озлобленим. За своє життя він зазнав немало поразок, кого-небудь іншого давно би вже примусившись здатися, він же не здавався ніколи. Він був бійцем, який вміє приймати, а якщо необхідно, то і роздавати удари. За своєю суттю він був людиною добросеречною, з залізною волею і невичерпною енергією, яка підкорює все однієї меті: здобуттю нових знань, пошуку істини» [1, с. 381]. Чижевський був людиною неординарною, яка не вкладалась в загальноприйняті рамки та канони, напевно тому в інших він, насамперед, цінував нетиповість мислення, сміливість та креативність. Доктор Буш пише: «На професійному терені він відчував відразу до всього нормального, що здавалось йому міщанським та дрібнобуржуазним. Якщо студент давав йому зрозуміти, що його професійною ціллю є досягнення добре оплачуваної посади штудієннта, він викидав його геть. І, навпаки, його постійно привертати люди хоч чимось відмінні від норми. Поняття «психопат» було для нього чимось позитивним і симпатичним. Як часто я чув від нього: «Звичайно він – психопат, але дуже добрий спеціаліст» [1, с. 411]. Доктор цум Вінкель зауважує: «Чижевський був людиною, що ухилилась від багатьох конвенцій, людиною, що встановлювала свої власні масштаби і не підходила ні під які шаблони» [1, с. 381]. Все це давало підстави вважати Чижевського «диваком» і, з огляду на це, цілком лояльно ставитись до його часто нетипової поведінки, яка відбивала його своєрідність і оригінальність. До «матеріально-побутових дивацтв» Чижевського, напевно, можна віднести відсутність громадянства (він мав лише Нансеновський паспорт***), відсутність подорожнього паспорту (що було незручно і змушувало його кожного разу відкривати нову візу), відсутність постійного медичного страхування. Все це було неприйнят-

* Архівні та мемуарні матеріали, що увійшли до книги, зібрані, переказали та прокоментували доктор Володимир Янцен (Німеччина), к.філос.н. Ірина Валявко (Україна), а також доктор Вернер Кортхаазе (Німеччина). Оскільки ми не знайшли фінансової підтримки в Україні, книга вийшла в Росії та, отримавши грант в рамках федеральної цільової програми «Культура Росії», започаткувала 3-томне видання вибраних праць Дмитра Чижевського, яким будуть присвячені наступні два томи.

** Тексти споминів перекладено українською мовою автором статті.

*** «Нансеновський паспорт» – це посвідчення особи певного гатунку введене для біженців та емігрантів Лігою Націй за ініціативою Фрїтьофа Нансена (1861 – 1930), який у 1920–1921рр. був верховним комісаром Ліги Націй зі справ військовополонених. Видавались ці паспорти на підставі спеціальних Женевських домовленостей 1922 року. Чижевський, отримавши цей паспорт на початку 20-х років, більше його не змінював.

но для цивілізованого західного суспільства, і тому виглядало дещо дивно і незрозуміло, адже Чижевський був відомим вченим, професором університету, директором Інституту славістики, членом Гайдельберзької та Хорватської академії наук, почесним членом і головою багатьох міжнародних товариств тощо. Проте сам Чижевський, незважаючи на відсутність всіх цих загальноприйнятих речей, доволі комфортно існував в цьому суспільстві та займав поважні посади в університетській ієрархії.

До «духовних дивацтв» вченого, насамперед, можна віднести його віру в нечисту силу і постійні розповіді про неї. Про це можна написати окреме дослідження, однак питання про те, чи дійсно вірив Чижевський в існування нечистої сили чи ні, й досі вкрито завісою таємничості. Він часто і, як згадують очевидці, доволі талановито малював чортів, неодноразово говорив своїм знайомим і студентам, що бачив їх, але при цьому на його обличчі грала лукава усмішка, і тому присутні не знали як саме сприймати слова Чижевського. Для ілюстрації цієї теми наведу кілька уривків із спогадів його гарвардських студентів, а згодом відомих американських професорів-славістів. Один з них Х'ю МакЛейн пише: «Одним з дивацтв Чижевського була його, як ми вважали, віра у відьом і чортів. Немає впевненості, чи було це дійсно серйозно з його боку, або ж, можливо, він був просто схиблений на цьому. Принаймні, він наполягав на реальному існуванні цих надприродних диявольських породжень, зображення яких дуже уміло малював на дошках в аудиторіях (до малювання у нього був певний хист). Одного разу йому довелося ночувати в одній кімнаті з Якобсоном на якомусь курорті. Посеред ночі він розбудив Якобсона і повідомив йому, що у вікно намагаються залізти відьми, на що Якобсон тільки і пробурчав: «Закрий вікно!». Іншим разом Чижевський виявив, що його замкнено в Гарвардській університетській бібліотеці після її закриття. Йому довелося викликати допомогу по телефону і говорити англійською мовою або, можливо, він подзвонив комусь і попросив про допомогу. В усякому разі, після звільнення він розповідав, що в бібліотеці були маленькі чортенята (бісенята), які спеціально переставляли і плутали книги на стелажах, щоб їх потім не можна було знайти, і він чув, як вони розмовляли між собою українською мовою!» [1, с. 372–373]. Докторантка Чижевського, американський професор Ася Гумецька, з родиною якої Чижевський був у дружніх стосунках і часто провідував їх у Кембриджі, згадує: «Чижевський прийшов до нас якось увечері в гості і заявив, що по дорозі до нього причепився чорт, якраз коли він проходив повз кладовище поблизу Гарвардського скверу і супроводжував його усю дорозу. Взагалі, про бісів він згадував достатньо часто і любив цитувати Гоголя, який описував нечисту силу в різних побутових ситуаціях як щось цілком реальне... Однак слід підкреслити, що говорячи про лукавого, Дмитро Іванович хитро посміхався і не можна було здогадатись чи він говорить серйозно чи шуткує. Взагалі ця лукава посмішка не сходила з його обличчя – в ній проявлялась вся його «барочна» українська натура» [1, с. 356]. Інша докторантка Чижевського, професор Зоя Юр'єва, у своїх споминах описує одну курйозну ситуацію, що сталася на семінарі Чижевського «Романтизм в слов'янських літературах»: «Деякі прагматично налаштовані студенти та аспіранти ставились до матеріалу семінару критично. Якимось одним з них спитав професора: «Ви часто згадуєте тут чорта. А чому ж я його ніколи не бачив?» На що професор відпарировав: «А ви думаєте, що він цікавиться усяким? Чорт

зайнятий тими, хто досяг високої моральної досконалості: аскетами, святими, мислителями. А такі, як ви, і так вже в його владі». Довгий час після того ніяких питань на семінарі з романтизму не було, не дивлячись на те, що професор Чижевський викликав на питання і говорив, що без питань не може бути і відповідей. Його відповіді часто були оздоблені гумором та іронією. Іронію він розглядав як божественний дарунок, який підносить людську істоту над усім тривіальним та кінцевим» [1, с. 352]. Не міг обійти у своїх споминах тему «нечистої сили» і доктор цум Вінкель: «Під час однієї бесіди Чижевський повідомив мені, що у двадцяті роки вийшов якийсь товстий твір про чорта і одразу ж все було розпродано. «Ось бачите – чорт його і забрав!». До речі, він любив показувати відвідувачам, а ще з більшою охотою відвідувачкам (наприклад, моїй тещі, що заїхала якось за мною у 1957 році) один із інститутських ілюстрованих рукописів старообрядців із зображенням апокаліпсиса, на котрому орудували чорти. «Чорти – маленькі і зелені», – розповідав він учасникам свого просемінару. Ймовірно, саме через це він ненавидів зелені плаття. І навіть траплялось, запевняв котрись із студенток, що її блакитне плаття, в якому вона була на останньому семінарському занятті, пасує їй набагато більше, ніж зелене, в якому вона прийшла сьогодні. Відьми, котрих можна розпізнати за їх «гострими колінками», також належали до стандартного репертуару невеликих відступів. Так, одного разу, я почув від нього: «Коли я вчився у Фрайбурзі, моя квартирна хазяйка вийшла якось ввечері з дому і пройшла повз мене одночасно і ліворуч, і праворуч. Бачите, це була відьма!» [1, с. 393]. Німецький славіст, доктор Матіас Раммельмайер, який слухав лекції Чижевського в Кьольні, вважає, що Чижевський дійсно вірив в існування чортів та темних сил: «В існування чорта Чи певно вірив. Моєму батькові він якось оповідав про свою зустріч з чортом. Батько признався, що й сам не схильний заперечувати віру у чорта, але якось зустрічатись з ним віч-на-віч не доводилось і, з огляду на це, він жадав би дізнатись про нього, скажімо, про його зовнішність більш детально. Але Чи не був готовий поділитися своїми знаннями. І хитро подивившись на мого батька, сказав: «Яка мені користь з того, що я Вам розкажу, а потім піду і зламаю собі ногу?». Тобто він побоювався, що чорт покарає його за безтактність» [1, с. 425].

Однак, зовнішня іронічність Чижевського, лукава посмішка, розповіді про темні сили, що шокували оточуючих, часто були лише маскою, за якою він ховався. В той же час ті, кому вдалось зазирнути у внутрішній світ Чижевського, бачили бентежну душу, що шукала шлях до Бога. Професор Зоя Юр'єва пише: «В пізнанні та науковій творчості Чижевського відчутна його постійна увага до духовних цінностей людини і бажання зафіксувати минуле в категоріях непідвласних часу. Таке знання укорінене в релігійності і у відчутті світу як ієрархічного та сакрального, що виявляє свою божественну просякнутість» [1, с. 355]. Недаремно він присвятив так багато часу дослідженням містичних течій, історії церкви та окремих її діячів. Можна припустити, що інтерес до цієї тематики виник під впливом лекцій Василя Зеньковського, якого він цінував і шанував як вчителя. Проте, якщо б у самого Чижевського не було глибокої внутрішньої зацікавленості цією тематикою, навряд чи б він цим займався і навряд би такий «поштовх» чи «вплив» зі сторони вчителя, навіть улюбленого, взагалі міг би відбутися.

Щодо інших «дивацтв» Чижевського, то сюди, напевно, можна віднести його манеру вільно поводити себе та ігнорувати загальноприйняті норми та приписи, якщо вони розходились з його поглядами та принципами. Так він дозволяв собі перебивати доповідачів (що зовсім не типово для німецького наукового етикету), якщо ті, хто виступав, з його точки зору, говорили нісенітницю і марнували час присутніх. При цьому робив це, навіть, на серйозних міжнародних конференціях, де він часто був головуючим. Крім того, він періодично засинав на різних поважних конференціях та семінарах (і, навіть, кілька разів гучно падав зі стільця під час важливих доповідей), але, миттєво прокинувшись, пам'ятав все, про що йшлося і одразу включався до дискусії. Він також завжди вільно висловлював свої думки і сперечався з опонентами не зважаючи на їх авторитет чи посади. Один з парадоксів «дивацтв» Чижевського полягав у тому, що йому вдавалось, знаходячись всередині науково-бюрократичної системи і приймаючи активну участь в її діяльності, водночас існувати, начебто, поза її контекстом, і відчувати себе внутрішньо вільним, не скутим ніякими приписами та умовностями. Взагалі, за своєю сутністю, Чижевський був «мандрівником»: в науковому житті він достатньо вільно «мандрував» в часі і культурно-історичному просторі, зокрема, в слов'янській духовній історії, а в реальному житті він «мандрував» країнами та університетами, і, не зважаючи на різні життєві обставини (які часом зовсім не сприяли науковій праці), займався своєю улюбленою справою та формував навколо себе коло однодумців та учнів, захоплених його дослідженнями. Вчитися у Чижевського було нелегко, бо він був достатньо вимогливим вчителем, але захоплюючо цікаво, адже він вмів розкрити невідомі до того глибини духовної історії і по новому проінтерпретувати, здавалось, вже давно відомі факти. «Оцінюючи, хоча б побіжно, лекції та семінари професора Чижевського, – пише доктор Юр'єва – не можна не відзначити його чудове «вміння проникнути» в історію й культуру інших народів і країн. Ймовірно, саме ця здібність допомагала йому так глибоко проникати в різні галузі дослідження... За допомогою порівняльного методу його курси вводили в контекст світової літератури. У цих курсах начисто були відсутні вузькість і догматизм, часто властиві емігрантам» [1, с. 354]. Доктор цум Вінкель згадує: «Для своїх студенток і студентів Чижевський завжди намагався бути гарним вчителем. Крім семінарів він вів і просемінари, і практичні заняття, успішно викликаючи слухачів на активну участь у них. Початківців він підбадьорював, знімаючи страх перед вивченням славистики. Коли на попередній співбесіді одна молода студентка поставила запитання про те, які вихідні знання будуть вимагатися від студентів, він відповів: «Адже у вас завжди будуть якісь думки, від них ми й зможемо відштовхуватися». А на наступне питання: «А якщо це будуть дурні думки?» – відреагував так: «Дурних думок не існує, спокійно висловлюйте свої міркування!»... Число легіон ідеям, які Чижевський за своє життя передав учням, колегам, співробітникам або гостям. Він буквально вирував ідеями й осяяннями. Як часто чув я від нього: «От це була б гарна тема», «над цим варто було б ще попрацювати», «це ще зовсім не досліджене» і т. п.! А одного разу він роздав список з більш, ніж двадцятьма дисертаційними темами» [1, с. 386–387]. Студентка, а згодом колега Д. Чижевського професор Рената Лахман, у своїх споминах пише: «...як відомо в колах німецьких славістів Чижевський мав прізвисько «Полігістор». Бути полігісто-

ром означало в його випадку – ігнорувати кордони дисциплін, робити несподівані прориви у віддалені області пізнання, з'єднувати елементи знання із різних історичних і культурних контекстів. Здавалось, він не тільки прокладає шлях в невідомі сфери, але й вже добре відоме або представляє в новому світлі, або викреслює його» [1, с. 427]. Доктор Вольфганг Буш зауважує: «Про його спосіб життя можна сказати не багато, оскільки в дійсності це був «спосіб роботи»: працював він постійно, в тому числі в неділю і вночі... Не можу пригадати, щоб коли-небудь у нього було щось подібне до відпустки... Могутність його пам'яті була воістину дивовижною. Він мав такі величезні знання, що цілими сторінками міг цитувати із зовсім неведомих творів» [1, с. 413]. Про дивовижну пам'ять Чижевського згадують майже всі, хто спілкувався з ним. «У Дмитра Івановича, – згадує професор Гумецька – була феноменальна пам'ять: він не тільки знав, хто, що й коли написав, але буквально пам'ятав, на якій сторінці шукати потрібну цитату. Неодноразово він супроводжував мене в гарвардську бібліотеку Вайднера й допомагав розшукати потрібну книжку або журнал. Мені навіть не потрібно було докладаати зусиль до складання бібліографії – пізнання й ерудиція Чижевського були енциклопедичні» [1, с. 358]. Колега Чижевського з Гарвардського університету, професор польської мови й літератури Віктор Вайнтрауб, зазначає: «Чижевський мав дивовижну пам'ять. Він відчував себе, як удома у всіх слов'янських літературах, головним чином, у російській та у своїй рідній українській, але також і в інших слов'янських літературах. Він був одним із найерудованіших людей, яких я коли-небудь зустрів» [1, с. 378].

Ця невелика добірка цитат зі спогадів сучасників Чижевського демонструє наскільки цікавими в біографічному дослідженні можуть бути такого роду тексти, адже вони не тільки розширюють і наповнюють новим звучанням сухі біографічні дані, але і відображають особистість в контексті сприйняття інших. Щоправда, тут є свої «підводні камені», оскільки тексти споминів – це достатньо суб'єктивний матеріал і підходити до нього треба доволі обережно. Перш ніж використовувати в своїх дослідженнях різного роду мемуарні матеріали, їх треба перевіряти за іншими, більш об'єктивними архівними джерелами (насамперед, це стосується дат, місць та важливих у біографічному плані подій).

Насамкінець, зауважимо, що суттєве як за обсягом, так і за якістю розширення джерельної бази, як це сталося на прикладі спадщини Дмитра Чижевського (адже попередні публікації архівних матеріалів у 2005 році у видавництві «Смолоскип» вийшло 4-х томне видання вибраних праць вченого), зовсім не означає суттєвого та якісного використання опублікованих текстів. Спостерігається певна дистанція між публікацією джерел, концептуальним опрацюванням цієї джерельної бази, постановкою проблеми та засвоєнням введеного до наукового обігу документального чи текстуального матеріалу. В нашій практиці, на жаль, трапляється ситуація, коли замість серйозного прочитання нових текстів, відбувається проста зміна вектору: так скажімо, Чижевський з «буржуазного націоналіста», на вимогу часу, перетворився на авторитетного та високошанованого українського науковця. Після цього цитати з його праць почали використовуватися багатьма дослідниками, притому часто так як їм заманеться, насамперед, для підкріплення власних думок та висновків, які Чижевський (якщо брати його наукову спадщину в цілому) ніколи не поділяв, або ставився до них досить обережно. Отже, процес «повернення» спадщини того чи іншого укра-

їнського мислителя, крім видання його праць та архівних матеріалів, безперечно, потребує також вміння прочитати та переосмислити ці тексти, а також критично оцінити та вписати їх у сучасну наукову структуру.

1. Чижевский Д. И. Избранное: в 3 т. / Дмитрий Иванович Чижевский. – Москва: «Русский путь», 2007. – Т. 1: Материалы к биографии (1894–1977). – 845 с.

Тетяна Возна

Формування національної самосвідомості у працях острозьких книжників

У статті досліджуються та аналізуються проблеми пов'язані з формуванням національної самосвідомості українців у XVI–XVII ст., які підносять у своїх працях острозькі книжники. Автор вважає, що основним елементом формування національної самосвідомості, досліджуваного періоду, була полемічна література.

In the article the problems connected with the forming of national consciousness of the Ukrainians in 16th – 17th cent. as it was set in the works of Ostrog' bookmen are analyzed. An author considers, that the basic element of forming of the national self-consciousness at the studied period was polemic literature.

Кожен народ прагне до свого самовизначення. До цього йшли і йдуть як у минулому, так і в сьогоденні. Через це проблеми, які стосуються національної самосвідомості, є досить актуальними.

У своєму дослідженні ми спробуємо торкнутися проблем національної самосвідомості у працях острозьких книжників.

До окремих аспектів цієї проблеми зверталися такі дослідники: В. Литвинов, М. Зайцев, П. Кралюк, Я. Стратій, М. Кашуба та інші.

Початки розгляду проблеми української самосвідомості у працях острозьких книжників датуються XVI–XVII ст. На цей процес велику роль справили існування української мови, правових канонів, релігії та культурних цінностей.

Можна з певністю стверджувати, що саме в цей період склався особливий український менталітет, який і після різноманітних випробувань залишався особливим, була основною рисою якого постійна боротьба українського народу за свою свободу і незалежність.

Національна самосвідомість особливо почала зростати після Люблінської унії 1569 року, яка через посилення зв'язків між розділеними українськими землями сприяла зміцненню культурної єдності українців, їх згуртуванню для боротьби проти соціального і національного гніту. Тут велику роль відіграло повернення народу до своєї історичної пам'яті, до існування в минулому могутньої та процвітаючої європейської держави Київська Русь. «Таким чином робляться активні спроби повернути історичну пам'ять народу, аби він відчув себе повноцінним, самодостатнім етносом із глибокою історичною традицією та культурою» [9, с. 17].

Відомими дослідниками цієї проблематики у цей час були: Г. Смотрицький (?–1594), який був першим ректором Острозької академії, Клірик Острозький (кінець XVI – початок XVII ст.), Христофор Філаплет (середина XVI – початок XVII ст.), Дем'ян Наливайко (?–1627), Іван Вишенський (прибл. 1545 – прибл. 1621), Симон Пекалід (прибл. 1567 – прибл. 1601), Мелетій Смотрицький (1572–1633) та ін. Вони у своїх творах приділяли велику увагу звеличенню українського народу, вихованню у них національної самосвідомості.

Основним елементом формування національної свідомості цього періоду була полемічна література. Умовно тематику полемічної літератури ми можемо поділити на три проблеми:

- 1) повернення до історичного минулого українців, до періоду Київської Русі;
- 2) релігійні настанови українців;
- 3) патріотичні настрої українського народу.

Звертаючись до першої проблематики, варто зазначити, що історичне минуле (пам'ять) значною мірою цікавило і привертало увагу острозьких книжників. Адже історичне пам'ять – це одна із форм соціальної рефлексії, яка належить до найбільш вагомих цінностей народу. Саме завдяки їй народ пов'язував себе із історією, тобто історично себе відділяв від інших народів і тим самим самоутверджувався на своїй рідній українській землі.

Історична пам'ять(минуле) у працях острозьких книжників проявлялася у вживанні понять «народе рускій», Русь, Рутенія, Роксоланія, Руссія та ін., що несли в собі усвідомлення приналежності українського народу до Київської Русі.

Часто вдаються острозькі полемісти до історичних екскурсів, які виражалися чи то у вигляді народних голосін, чи то у вигляді послань на ті часи, що минули, чи у вигляді нагадувань усім сучасникам про славний родовід українського народу. Так, Г. Смотрицький у праці «Ключ царства небесного» (1587), описує і нагадує про видатного діяча в історії свого народу Володимира: «Таким благословенням пошанував та наділив Бог того великого Володимира, який преславно й вельми чудовно хрестив Руську землю, чесна лінія церкви та роду його й донині не перервалася. У нійбо правдешній наслідник і властивий нащадок є ваша княжа милість, що на місці отих великосановних та вельмиславних предків своїх заступає» [4, с. 213]. А Дем'ян Наливайко у праці «Лямент дому княжат острозьких над зійшлим з цього світу найяснішим княжичем Олександром Костянтиновичем, княжичем острозьким, воєводою волинським» (1604) пише: «Пам'ятайте, що ви з князів руських Острозьких вийшли, їх віру, справність і набожність майте на мислі» [5, с. 528].

Також М. Смотрицький у «Треносі» (1610) через голосіння, які були притаманні для українського народу у часи смутку і лихоліття, та образ церкви-матері описує ті минулі роки, коли все було в гармонії: «...колись була дивом дивним і людям, і ангелам. Оздобленою була перед усіма, принадною і милою, гарною, як вранішня зоря Удосвіта, красною, як місяць, чарівною, як сонце, одиначкою у матері своєї, вибраною неньці моїй рідній за єдину чисту голубицю непорочну, ані жодної близни і зморшки або чо-